FORSLAG TIL AFGØRELSE FRA GENERALADVOKAT F.G. JACOBS

fremsat den 26. maj 1993 *

Hr. præsident,
De herrer dommere,

1. I denne sag har Cour d'appel de Chambéry anmodet om en præjudiciel afgørelse vedrørende fortolkningen af artikel 5, nr. 1, i konventionen af 27. september 1968 om retternes kompetence og om fuldbyrdelse af retsafgørelser i borgerlige sager, herunder handelssager (herefter benævnt »Bruxelleskonventionen«), som ændret ved konventionen af 9. oktober 1978 om Kongeriget Danmarks, Irlands og Det Forenede Kongerige Storbritannien og Nordirlands tiltrædelse (EFT L 304, s. 77).

Sagens baggrund

2. Hendrick Geels, der er nederlandsk statsborger, blev med virkning fra den 1. november 1988 ansat som direktør for international marketing hos Mulox IBC Limited (herefter benævnt »Mulox«), som er et engelsk selskab med registreret hjemsted i London. I det tidsrum, han var ansat hos Mulox, havde Hendrick Geels bopæl i Aix-les-Bains (Frankrig), og efter det oplyste benyttede han sin bopæl som kontor og som udgangspunkt for sin virksomhed. Oprindelig udførte han sit marketingarbejde og sit arbejde med at etablere et distributionssystem for Mulox' produkter i Tyskland, Belgien, Nederlandene og de skandinaviske lande, og han foretog ofte rejser til disse lande. Det fremgår således af en rapport, som han fremsendte til sin arbejdsgiver i december 1989, om det arbejde, han havde udført i årets løb, at han efter forretningsrejser til Tyskland, Belgien og Spanien fortsatte sit marketingarbejde i 1989 i Tyskland og derefter i de skandinaviske lande, Belgien og Nederlandene, mens Frankrig ikke hørte til hans område før i september 1989. Ifølge et notat af 19. april 1990, som han udarbejdede til brug for Mulox, begyndte han først i januar 1990 at arbejde sammen med Mulox' agenter i Frankrig, og fra samme tidspunkt begyndte han at betjene Mulox kunder i Frankrig. Mulox fandt ikke resultaterne af Hendrick Geels' arbejde tilfredsstillende og besluttede at afskedige ham. Arbejdsforholdet ophørte tilsyneladende den 7. maj 1990, da han i et brev til Mulox anerkendte kontraktens ophør og krævede godtgørelse for opsigelsesperioden, svarende til tolv måneders løn, samt erstatning.

3. Hendrick Geels anlagde sag ved Conseil des Prud'hommes (voldgiftsretten) i Aix-les-Bains, som fandt at have kompetence til at pådømme sagen i henhold til Bruxelleskonventionens artikel 5, nr. 1. Retten fandt, at sagen skulle afgøres efter fransk ret, og den gav i vidt omfang Hendrick Geels medhold. Mulox indankede dommen for Cour d'appel de Chambéry, principalt under anbringende af, at de franske retter ikke havde kompetence, da opfyldelsesstedet for arbejdskontrakten omfattede hele Europa, og da sagsøgte havde hjemsted i London. Subsidiært gjorde Mulox gældende, at arbejdskontrakten var undergivet engelsk ret — hvilket

* Originalsprog: engelsk.

var aftalt mellem parterne og også fulgte af Rom-konventionen af 19. juni 1980 om, hvilken lov der skal anvendes på kontraktlige forpligtelser (EFT 1980 L 266, s. 1), som loven på arbejdsgiverens forretningssted — og at Hendrick Geels ikke efter engelsk ret havde ret til godtgørelse for opsigelsesperioden eller for afskedigelsen eller i øvrigt til erstatning. Endnu mere subsidiært gjorde Mulox gældende, at Hendrick Geels' krav savnede grundlag i fransk ret.

4. Cour d'appel de Chambéry fandt under henvisning til Domstolens dom i sag 133/81, Ivenel mod Schwab (Sml. 1982, s. 1891), at den forpligtelse, der skulle tages i betragtning med henblik på anvendelsen af Bruxelles-konventionens artikel 5, nr. 1, i tilfælde af krav, der støttes på forskellige forpligtelser i henhold til en arbejdskontrakt, måtte være den forpligtelse, som er karakteristisk for kontrakten. Cour d'appel henviste endvidere til, at Domstolen i Ivenel-dommen havde udtalt, at det måtte foretrækkes, at sager i anledning af arbejdskontrakter blev indbragt for retterne i det land, hvis lov finder anvendelse på kontrakten, og at denne lov — ifølge udviklingen i lovkonfliktreglerne på dette område, som udtrykt i Rom-konventionens artikel 6 — bestemmes af den forpligtelse, der karakteriserer den pågældende kontrakt, dvs. normalt forpligtelsen til at udføre arbejdet. Cour d'appel nåede frem til, at arbejdskontrakten i den konkrete sag, i medfør af Rom-konventionens artikel 6, sandsynligvis var undergivet engelsk lov. Retten fandt det herefter tvivlsomt, om Bruxelles-konventionens artikel 5, nr. 1, skulle fortolkes således, at de franske retter under de foreliggende omstændigheder havde kompetence til at pådømme sagen, og den forelagde derfor følgende spørgsmål for Domstolen til præjudiciel afgørelse:

»Er det en betingelse for anvendelsen af kompetencebestemmelsen i artikel 5, nr. 1, i Bruxelles-konventionen af 27. september 1968, at den forpligtelse, der er karakteristisk for arbejdskontrakten, i sin helhed kun er blevet udført i den stat, hvor sagen er blevet indbragt for retten, eller kan bestemmelsen anvendes, såfremt forpligtelsen blot delvis, eventuelt hovedsagelig, er blevet opfyldt på denne stats område?«

De relevante konventionsbestemmelser og retsafgørelser

5. I Bruxelles-konventionens artikel 2 opstilles den almindelige regel om, at personer, der har bopæl på en kontraherende stats område, skal sagsøges ved retterne i denne stat. Ifølge artikel 3 gælder der kun de undtagelser herfra, som er fastsat i konventionens afsnit II, afdeling 2 til 6. Undtagelserne er, som det udtales i Jenard-rapporten (EFT 1979 C 59, s. 1, på s. 22), begrundet i, at »der er en snæver forbindelse mellem en retstvist og den ret, der er kompetent til at afgøre den«. Undtagelserne skal fortolkes strengt, jf. sag 189/87, Kalfelis mod Schröder, Sml. 1988, s. 5565, præmis 8, og sag 32/88, Six Constructions mod Humbert, Sml. 1989, s. 341, præmis 18. En af undtagelserne fremgår af artikel 5, nr. 1, der er affattet således:

»En person, der har bopæl på en kontraherende stats område, kan sagsøges i en anden kontraherende stat:

1) i sager om kontraktforhold, ved retten på det sted, hvor den forpligtelse, der ligger til grund for sagen, er opfyldt eller skal opfyldes.«

6. For at kunne anvende denne kompetencebestemmelse er det nødvendigt at fastlægge a) den relevante forpligtelse, og b) opfyldelsesstedet for forpligtelsen. Med hensyn til det første punkt er det den almindelige regel, at den forpligtelse, der skal tages i betragtning med henblik på anvendelsen af artikel 5, nr. 1, er den forpligtelse, der svarer til den kontraktmæssige rettighed, sagsøgeren påberåber sig som grundlag for søgsmålet, jf. sag 14/76, de Bloos mod Bouyer, Sml. 1976, s. 1497, præmis 11. For arbejdskontrakter er den relevante forpligtelse derimod den, der er karakteristisk for kontrakten, normalt forpligtelsen til at udføre arbejdet, jf. den i punkt 4 nævnte dom i Ivenel-sagen, som bekræftet i sag 266/85, Shenavai mod Kreischer, Sml. 1987, s. 239. I Ivenel-dommen anførte Domstolen en række grunde til, at den almindelige regel måtte fraviges for arbejdskontrakters vedkommende, herunder at kompetencen tillægges retterne i det land, der har snæver tilknytning til tvisten, at arbejdstagerne indrømmes en passende beskyttelse, at kompetencen tillægges retterne i det land, hvis lov finder anvendelse på arbejdskontrakten, og at det bør undgås at fortolke konventionen således, at den ret, som sagen indbringes for, må erklære sig kompetent til at pådømme visse krav, men ikke andre krav. I Shenavai-dommen tilføjede Domstolen den yderligere begrundelse for, at den forpligtelse, der skal tages i betragtning, for arbejdskontrakters vedkommende er forpligtelsen til at udføre arbejdet, at »arbejdsaftaler ... i modsætning til andre aftaler ... er af en særlig beskaffenhed, idet arbejdstageren herved med et særlig varigt bånd knyttes til vedkommende virksomheds eller arbejdsgivers forretnings organisation, og idet sådanne arbejdsaftaler stedligt refererer sig til det sted, hvor virksomheden udøves, hvilket er afgørende for anvendelsen af præceptive retsregler og kollektive overenskomster« (præmis 16).

7. Med hensyn til fastlæggelsen af opfyldelsesstedet for den relevante forpligtelse er det den almindelige regel, at dette skal ske i henhold til den lov, der er anvendelig på den omtvistede forpligtelse i medfør af lovkonfliktreglerne ved den ret, sagen er indbragt for, jf. sag 12/76, Tessili mod Dunlop, Sml. 1976, s. 1473. Det usædvanlige ved denne dom er, at Domstolen fastslog, at et i konventionen benyttet begreb skal fortolkes under henvisning til national ret i et bestemt land. Domstolen har i langt flere tilfælde fastslået, at begreber, der er benyttet i konventionen, skal tillægges en selvstændig betydning, som skal fastlægges ud fra konventionens formål. Et af de punkter, der skal tages stilling til i den foreliggende sag, er, om den regel, der blev opstillet i Tessili-dommen — nemlig at opfyldelsesstedet for den pågældende forpligtelse i almindelighed skal fastlægges under henvisning til den nationale lov, der finder anvendelse — også gælder for arbejdskontrakter, eller om man på dette område bør fastlægge opfyldelsesstedet efter selvstændige kriterier, som fastlægges af Domstolen.

8. I de fleste tilfælde giver fastlæggelsen af opfyldelsesstedet for den karakteristiske forpligtelse i henhold til en arbejdskontrakt ikke anledning til tvivl, da en arbejdstager typisk udfører sit arbejde på ét sted. Det eneste tilfælde, hvor Domstolen har skullet træffe afgørelse i forbindelse med en situation, hvor en arbejdstager har arbejdet i flere lande, har været Six Constructions-sagen (a.st., jf. punkt 5). I Six Constructions-sagen havde arbejdstageren opfyldt sine forpligtelser i en række ikke-kontraherende stater. Domstolen fandt, at konventions artikel 5, nr. 1, under disse omstændigheder ikke kunne danne grundlag for et værneting inden

for konventionens geografiske anvendelsesområde. Det er imidlertid af større interesse, at Domstolen forkastede et argument om, at man i tilfælde, hvor det er vanskeligt eller umuligt at afgøre, i hvilken stat arbejdet er udført, skulle lade retterne på det sted, hvor den virksomhed, som har antaget arbejdstageren, er beliggende, have kompetencen. Domstolen forkastede denne opfattelse under hensyn til et argument om, at dette resultat kunne virke til skade for arbejdstageren, eftersom arbejdsgiveren ville få adgang til at sagsøge arbejdstageren på sit hjemting. Herved ville der opstå et *forum actoris*, hvilket ville være i strid med et grundlæggende princip i Bruxelles-konventionen.

9. Der er anledning til at bemærke, at Bruxelles-konventionens artikel 5, nr. 1, nu er blevet ændret ved artikel 4 i San Sebastian-konventionen af 26. maj 1989 om Spaniens og Portugals tiltrædelse af Bruxelles-konventionen (EFT 1989 L 285, s. 1). Herved blev der tilføjet en ny sætning til artikel 5, nr. 1, som nu har følgende ordlyd:

»En person, der har bopæl på en kontraherende stats område, kan sagsøges i en anden kontraherende stat:

1) i sager om kontraktforhold, ved retten på det sted, hvor den pågældende forpligtelse er opfyldt eller skal opfyldes; i sager vedrørende individuelle arbejdskontrakter, er dette sted der, hvor arbejdstageren sædvanligvis udfører sit arbejde; hvis arbejdstageren ikke sædvanligvis udfører sit arbejde i et bestemt land, kan arbejdsgiveren ligeledes sagsøges ved retten på det sted, hvor den virksomhed, som har antaget arbejdstageren, er eller var beliggende.«

10. Som Kommissionen har anført i sit skriftlige indlæg, trådte San Sebastian-konventionen imidlertid først i kraft for Frankrigs, Nederlandenes og Spaniens vedkommende den 1. februar 1991, jf. San Sebastian-konventionens artikel 32. De ved konventionen foretagne ændringer finder kun anvendelse på retssager, der er anlagt, efter at den er trådt i kraft i domsstaten (artikel 29, stk. 1). Da det klart fremgår at forelæggelseskendelsen, at Hendrick Geels anlagde sag mod Mulox før den 1. februar 1991, er den version af Bruxelles-konventionen, som finder anvendelse i denne sag, 1978-versionen som følge af konventionen om Danmarks, Irlands og Det Forenede Kongeriges tiltrædelse.

11. For fuldstændighedens skyld skal jeg også omtale to andre konventioner, som i et vist omfang kan belyse de problemstillinger, Domstolen skal tage stilling til. Ved Lugano-konventionen af 16. september 1988 (EFT 1988 L 319, s. 9) blev principperne i Bruxelles-konventionen udvidet til også at gælde for landene i Den Europæiske Frihandelssammenslutning. Lugano-konventionens artikel 5, nr. 1, som ikke finder anvendelse i den foreliggende sag, har følgende ordlyd:

»En person, der har bopæl på en kontraherende stats område, kan sagsøges i en anden kontraherende stat:

1) i sager om kontraktforhold, ved retten på det sted, hvor den pågældende forpligtelse

er opfyldt eller skal opfyldes; i sager vedrørende individuelle arbejdskontrakter, er dette sted der, hvor arbejdstageren sædvanligvis udfører sit arbejde eller, hvis arbejdstageren ikke sædvanligvis udfører sit arbejde i et bestemt land, er dette sted der, hvor den virksomhed, som har antaget arbejdstageren, er beliggende.«

12. De ændringer, der ved San Sebastian-konventionen blev foretaget i Bruxelles-konventionens artikel 5, nr. 1, var inspireret af Lugano-konventionen, men der blev også taget hensyn til Domstolens udtalelser i Six Constructions-dommen, som blev afsagt efter vedtagelsen af Lugano-konventionen, jf. rapporten fra M. de Almeida Cruz, M. Desantes Real og P. Jenard om San Sebastian-konventionen (EFT 1990 C 189, s. 35, på s. 44 og 45). Resultatet heraf er, i henhold til San Sebastian-konventionen, at kun arbejdstageren kan anlægge sag på det sted, hvor den virksomhed, som har antaget arbejdstageren, er beliggende. Efter Lugano-konventionen kan begge parter anlægge sag på dette sted. En usædvanlig omstændighed ved Lugano-konventionens artikel 5, nr. 1, er, at bestemmelsen til dels beror på en retlig fiktion, idet opfyldelsesstedet, i tilfælde hvor arbejdet ikke sædvanligvis udføres i et bestemt land, antages at være der, hvor den virksomhed (i den franske version »établissement«), der har antaget arbejdstageren, er beliggende, selv om det er muligt, at hverken arbejdsgiveren eller arbejdstageren har skullet opfylde nogen forpligtelse i henhold til kontrakten på det pågældende sted. I San Sebastian-konventionen opstilles der en lignende kompetenceregel, men uden brug af lovsformodninger, idet bestemmelsen simpelt hen går ud på, at arbejdsgiveren kan sagsøges på et bestemt sted, uden at der opstilles en formodning for, at det pågældende sted er opfyldelsesstedet for en forpligtelse i henhold til kontrakten.

13. I Rom-konventionen af 19. juni 1980 om, hvilken lov der skal anvendes på kontraktlige forpligtelser — som trådte i kraft den 1. april 1991 — opstilles der lovvalgsregler, som skal anvendes i kontraktforhold. Hovedreglen i henhold til konventionens artikel 3 er, at en aftale er underkastet den lov, som parterne har vedtaget. Konventionens artikel 6, stk. 2, indeholder følgende bestemmelser:

»... en arbejdsaftale [er] i mangel af et lovvalg i henhold til artikel 3 undergivet

a) loven i det land, hvor arbejdstageren ved opfyldelsen af aftalen sædvanligvis udfører sit arbejde, selv om han midlertidigt er beskæftiget i et andet land, eller,

b) hvis arbejdstageren ikke sædvanligvis udfører sit arbejde i et bestemt land, loven i det land, hvor det forretningssted, som har antaget arbejdstageren, er beliggende,

medmindre det af omstændighederne som helhed fremgår, at aftalen har en nærmere tilknytning til et andet land, i hvilket fald loven i dette land finder anvendelse.«

14. Rom-konventionen finder i en kontraherende stat anvendelse på aftaler, der er indgået efter det tidspunkt, hvor konventionen er trådt i kraft i den pågældende stat (artikel 17) [1]. Domstolen har endnu ikke kompetence

1 — Den franske retsinstans lægger til grund, at konventionen finder anvendelse på kontrakten mellem Mulox og Hendrick Geels, selv om det er åbenbart, at den er indgået før den 1.4.1991.

til at fortolke Rom-konventionen, og under alle omstændigheder er det ikke Domstolens opgave at give de kontraherende staters retter vejledning med hensyn til fastlæggelsen af *lex causae*. I Ivenel-dommen henviste Domstolen imidlertid til Rom-konventionen, og den fandt, at Bruxelles-konventionens artikel 5, nr. 1, bør fortolkes således, at kompetencen henlægges til retterne i den stat, hvis lovgivning finder anvendelse på arbejdskontrakten. Jeg skal vende tilbage hertil i det følgende.

Skriftlige indlæg for Domstolen

15. Der er indgivet skriftlige indlæg i sagen af den franske og den tyske regering og af Kommissionen. Den franske regering har anført, at Bruxelles-konventionens artikel 5, nr. 1, nu kan fortolkes på baggrund af San Sebastian-konventionen. Da arbejdstageren ikke sædvanligvis udførte sit arbejde i ét bestemt land, bør kompetencen tilkomme retterne i den stat, hvor den virksomhed, der har antaget ham, er eller var beliggende. Dette vil efter den franske regerings opfattelse sikre, at værnetinget falder sammen med den anvendelige lov, idet kontrakten efter regeringens opfattelse er underkastet engelsk lov i henhold til Rom-konventionens artikel 6, stk. 2.

16. Den tyske regering har anført, at det må være tilstrækkeligt, at en del af den karakteristiske forpligtelse er opfyldt inden for den rets jurisdiktion, ved hvilken sagen er anlagt, for at kompetencen kan tilkomme den pågældende ret i medfør af artikel 5, nr. 1. Efter den tyske regerings opfattelse bør man i tilfælde, hvor forpligtelsen er opfyldt i flere forskellige stater, henlægge kompetencen til retterne på det sted, hvor arbejdstageren har sin bopæl, i denne sag til retterne i Frankrig. Den tyske regering mener, paradoksalt nok, ligesom den franske regering, at den foreslåede løsning indebærer den fordel, at værnetinget og den anvendelige lovgivning falder sammen, idet den tyske regering er af den opfattelse, at den lov, der finder anvendelse på kontrakten, er fransk lov, jf. Rom-konventionens artikel 6, stk. 2, da kontrakten har nær tilknytning til Frankrig.

17. Kommissionen har anført, at opfyldelsesstedet for den relevante forpligtelse — i overensstemmelse med Tessili-dommen, jf. ovenfor i punkt 7 — skal fastlægges i henhold til den lov, der er anvendelig på den omtvistede forpligtelse i medfør af lovkonfliktreglerne ved den ret, sagen er indbragt for. Kommissionen har imidlertid sat spørgsmålstegn ved, om det er hensigtsmæssigt at benytte denne løsning, når der er tale om arbejdskontrakter, og den har anført, at det måske må foretrækkes at opstille en selvstændig definition af opfyldelsesstedet i forbindelse med arbejdskontrakter. Efter Kommissionens opfattelse taler de forhold, Domstolen har lagt vægt på som begrundelse for at behandle arbejdskontrakter som en særlig kontrakttype med henblik på fastlæggelsen af den relevante forpligtelse, også for at behandle arbejdskontrakter forskelligt med hensyn til fastlæggelsen af opfyldelsesstedet for forpligtelsen. Til støtte herfor har Kommissionen henvist til San Sebastian-konventionen, som indeholder en selvstændig definition af opfyldelsesstedet i forbindelse med arbejdskontrakter, men den har anført, at man kan nå frem til et tilsvarende resultat på grund af 1978-versionen.

18. Med hensyn til indholdet af den selvstændige definition af opfyldelsesstedet har Kommissionen anført, at kompetencen i tilfælde, hvor arbejdet udføres i flere kontraherende stater, bør tillægges retterne på det

sted, hvor arbejdet sædvanligvis udføres, og at dette sted i sager af den foreliggende type normalt vil være dér, hvor arbejdstageren har sit kontor, og hvor han modtager og behandler ordrer fra kunderne. Hvis det ikke ud fra de faktiske omstændigheder er muligt at fastslå, hvor forpligtelsen i første række opfyldes, bør artikel 5, nr. 1, efter Kommissionens opfattelse ikke anvendes, og kompetencen bør derfor bestemmes efter det almindelige princip i konventionens artikel 2.

Valget mellem en national og en selvstændig fortolkning af begrebet »opfyldelsessted«

19. Den enkleste løsning — og samtidig en løsning der fuldt ud vil være i overensstemmelse med eksisterende retspraksis — ville være, a) at bekræfte afgørelsen i Ivenel-dommen om, at den relevante forpligtelse med henblik på anvendelsen af artikel 5, nr. 1, i sager om arbejdskontrakter er den forpligtelse, der er karakteristisk for kontrakten (normalt forpligtelsen til at udføre arbejdet), og b) at bekræfte afgørelsen i Tessili-dommen om, at opfyldelsesstedet for den relevante forpligtelse skal bestemmes i henhold til den lov, der er anvendelig på forpligtelsen efter lovkonfliktreglerne ved den ret, sagen er indbragt for. Hvis denne løsning vælges, vil der ikke være behov for, at Domstolen overvejer nærmere, hvilke kriterier der bør lægges vægt på ved fastlæggelsen af opfyldelsesstedet for en arbejdskontrakt, hvorefter arbejdstageren udfører sit arbejde i en række kontraherende stater. Dette vil den nationale retsinstans i så fald skulle tage stilling til efter den lov, der efter de for retten gældende lovvalgsregler finder anvendelse på kontrakten.

20. Jeg kan tilslutte mig Kommissionens opfattelse af, at dette ikke vil være en hensigtsmæssig løsning. Dette vil jeg mene, selv om Domstolen i Ivenel-dommen henviste til dommen i Tessili-sagen (præmis 7) og gentog hovedreglen om, at opfyldelsesstedet skal bestemmes efter den nationale lov, der finder anvendelse (jf. også generaladvokat Reischl's bemærkninger på s. 1904). Dette var imidlertid et udpræget *obiter dictum*, eftersom der ikke i sagen synes at have været tvivl om, at arbejdstageren skulle arbejde i én kontraherende stat, og der derfor ikke skulle tages stilling til fortolkningen af begrebet »opfyldelsessted«. Sagen drejede sig om, hvilken forpligtelse der skulle lægges vægt på med henblik på anvendelsen af artikel 5, nr. 1.

21. En selvstændig fortolkning af konventionens begreber må i princippet foretrækkes, fordi en sådan fortolkning bidrager til at sikre en ensartet anvendelse af konventionen og dermed medvirker til at realisere et af konventionens formål, som er at opstille ensartede kompetenceregler i de kontraherende stater. Dette vil nødvendigvis blive forhindret, hvis indholdet af de begreber, der anvendes i konventionen, er forskelligt, alt efter hvilken lov der finder anvendelse. Dette er uden tvivl grunden til, at Domstolen altid har betragtet en selvstændig fortolkning som hovedreglen og kun har lagt sig fast på en fortolkning efter national ret i undtagelsestilfælde, hvor særlige hensyn har gjort sig gældende. Men de grunde, Domstolen henviste til i Tessili-dommen for at fastlægge opfyldelsesstedet efter national ret, synes ikke at være nær så overbevisende, når der er tale om en arbejdskontrakt, og specielt hvis den relevante forpligtelse er forpligtelsen til at udføre arbejdet (jf. i det følgende, punkt 22 og 23). Desuden synes de grunde, Domstolen henviste til i Ivenel-dommen og i

Shenavai-dommen, for at behandle arbejdskontrakter anderledes end andre kontrakter med hensyn til fastlæggelsen af den relevante forpligtelse at gælde med samme styrke, når opfyldelsesstedet for forpligtelsen til at udføre arbejdet skal fastlægges (jf. punkt 24).

22. I Tessili-dommen begrundede Domstolen henvisningen til national ret med henblik på fastlæggelsen af opfyldelsesstedet med, at det ikke var muligt for Domstolen at give nærmere anvisninger om fortolkningen af begrebet »under hensyn til de forskelle, der består mellem de nationale lovgivninger inden for kontraktretten, og i betragtning af den manglende enhed i gældende materiel ret på retsudviklingens nuværende udviklingstrin«. I Tessili-sagen havde en tysk køber fremsat erstatningskrav over for en italiensk sælger under påberåbelse af, at sælgeren havde misligholdt sin forpligtelse til at levere varer af god kvalitet. Sælgeren, som havde hjemsted i Como, havde overgivet varerne til en af køberen anvist fragtfører i Como. Alle retssystemer indeholder regler om fastlæggelsen af opfyldelsesstedet for forpligtelser af denne art. Reglerne er ofte udpræget tekniske, og de er forskellige, alt efter hvilken kontraktform, der er tale om (cif, fob, ab fabrik etc.). I reglerne opereres der med retsformodninger om parternes hensigt, og de er alt andet end ensartede. Det ville have været klart uhensigtsmæssigt, hvis Domstolen havde forsøgt at opstille en fælles regel og påtvinge retterne i de kontraherende stater at anvende en sådan regel. Tilsvarende gælder for pengeforpligtelser, hvis opfyldelsessted ofte fastlægges efter arbitrære regler om, at pengebeløbet skal betales på fordringshaverens eller skyldnerens bopæl. Også her ville det være uhensigtsmæssigt, hvis Domstolen søgte at opstille en ensartet regel, selv med henblik på fastlæggelsen af kompetencen.

23. Vanskeligheder af denne art opstår ikke i forbindelse med arbejdskontrakter, når først det står fast, at den relevante forpligtelse er arbejdstagerens forpligtelse til at udføre arbejdet. Her er der kun lidt plads for anvendelse af tekniske retsregler med henblik på at fastslå, hvor en person udfører sit arbejde. Det er i vidt omfang et faktisk spørgsmål. Alt efter omstændighederne er det måske ikke et spørgsmål, der er let at afgøre, hvis den pågældende udfører sit arbejde på mere end ét sted. Men det ville ikke give anledning til større vanskeligheder, hvis Domstolen skulle opstille et ensartet kriterium for fastlæggelsen af kompetencen i sådanne sager.

24. Det fremgår klart af dommene i sagerne Ivenel og Shenavai, at hovedårsagen til, at arbejdskontrakter behandles som en særlig kontrakttype, er, at der opstår en nær og varig tilknytning til et bestemt retssystem, som arbejdsforholdet gennemføres under, og hvorefter arbejdstageren har en vis beskyttelse i henhold til præceptive regler (jf. navnlig Ivenel-dommens præmis 15 og 19, og Shenavai-dommens præmis 16). Når formålet — i forbindelse med anvendelsen af artikel 5, nr. 1, på arbejdskontrakter — da skal være at fastlægge, hvilket land der består en sådan nær og varig tilknytning til, er der kun ringe råderum for at anvende en national retsregel, som eventuelt fører til, at opfyldelsesstedet fastlægges i et andet land, og som eventuelt — på linje med Lugano-konventionens artikel 5, nr. 1 — er baseret på en retlig fiktion. Heraf følger, at opfyldelsesstedet ikke bør fastlægges efter den nationale lov, der finder anvendelse, men på grundlag af ensartede kriterier, som skal opstilles af Domstolen. Sagt med andre ord, skal begrebet »opfyldelsessted« fortolkes selvstændigt.

25. Dette støttes — som Kommissionen har anført — af San Sebastian-konventionen, som opstiller en selvstændig definition af opfyldelsesstedet for individuelle arbejdskontrakter. Af de grunde, jeg har anført, kan jeg tilslutte mig Kommissionens opfattelse af, at selv om San Sebastian-konventionen ikke finder anvendelse i den foreliggende sag, er det — ud fra den tidligere affattelse af artikel 5, nr. 1 — muligt at nå frem til, at »opfyldelsesstedet« skal fortolkes selvstændigt.

En variant af samme tankegang findes i Shenavai-dommen, hvori Domstolen (i præmis 16) udtalte, at artikel 5, nr. 1, skal fortolkes således, at man anvender »præceptive retsregler og kollektive overenskomster«, som er gældende på det sted, hvor arbejdet udføres. Sammenhængen mellem retternes kompetence og den lov, der finder anvendelse, er også blevet fremhævet af Cour d'appel de Chambéry i forelæggelseskendelsen og af den franske og den tyske regering i de skriftlige indlæg.

Fortolkningen af udtrykket »opfyldelsessted«

26. Det synes at fremgå af dommen i Ivenel-sagen, at et af hovedkriterierne for fortolkningen af artikel 5, nr. 1, er ønsket om at henlægge kompetencen til en ret, som kan anvende sin egen lovgivning i modsætning til et andet lands lov. I præmis 15 udtalte Domstolen:

»Det fremgår af denne fremstilling, at det i konventionens artikel 5, nr. 1, især er hensigten i kontraktforhold at fastlægge værnetinget i det land, der har snæver tilknytning til tvisten; det fremgår endvidere, at i tilfælde af en aftale om udførelse af et arbejde, der ikke er selvstændigt, består denne tilknytning bl.a. i den lov, der finder anvendelse på aftalen; endelig fremgår det, at loven ifølge udviklingen af lovkonfliktreglerne på dette område bestemmes af den forpligtelse, der karakteriserer den pågældende aftale, og som normalt er forpligtelsen til at udføre arbejdet.«

27. Så ønskeligt det end måtte være at henlægge kompetencen i sager om arbejdskontrakter til retterne i det land, hvis lovgivning finder anvendelse, vil dette dog ikke altid være muligt i praksis, selv efter den harmonisering af lovvalgsreglerne, der er sket ved Rom-konventionen. Det følger klart af Rom-konventionens artikel 3 og artikel 6, stk. 1, at parterne i princippet frit kan vælge, hvilken lov, der skal finde anvendelse på en arbejdskontrakt. Den lov, der vælges, er ikke nødvendigvis den, der gælder for den ret, der har kompetencen, medmindre naturligvis parterne også i kontrakten har aftalt en værnetingsklausul, hvorefter kompetencen tillægges retterne i det land, hvis lov vælges som *lex causae*. Men selv uden komplikationer af denne art, kan der ikke være sikkerhed for, at *lex causae* altid vil falde sammen med *lex fori*, specielt fordi EF-Domstolen ikke har kompetence til at træffe afgørelse om fortolkningen af Rom-konventionen, således som den har det for Bruxelles-konventionens vedkommende. Dette er den foreliggende sag et bevis på. Den franske domstol, som synes at læse Ivenel-dommen således, at der nødvendigvis skal være en sammenknytning mellem den lov, der finder anvendelse, og værnetinget, er af den opfattelse, at kontrakten mellem Hendrick Geels og Mulox i henhold til Rom-konventionens artikel 6 er underkastet engelsk ret. Det kan hævdes, at kontrakten efter en korrekt fortolkning af artikel 6

er underkastet fransk ret. Det er i hvert fald klart, at en engelsk domstol kunne nå til dette resultat, enten på grundlag af Rom-konventionens artikel 6 eller på grundlag af dens egne international-privatretlige regler. Det paradoksale resultat er, at hvis sagen — efter EF-Domstolens præjudicielle afgørelse — endeligt afgøres i Frankrig, vil engelsk ret blive anvendt, mens det er muligt, at fransk ret vil blive anvendt, hvis den skal afgøres i England (Rom-konventionens artikel 15 udelukker *renvoi*). Det må også erindres, at kompetencen i henhold til artikel 5, nr. 1, ikke er eksklusiv, og at sagsøgeren under alle omstændigheder kunne vælge at anlægge sag ved sagsøgtes hjemting efter Bruxelles-konventionens artikel 2, uanset hvor opfyldelsesstedet måtte befinde sig. Der må være mange tilfælde, hvor en arbejdskontrakt er underkastet en anden lov end loven i det land, hvor sagsøgte har bopæl.

28. På dette grundlag må min konklusion være, at det vil være fejlagtigt at overdrive betydningen af sammenhængen mellem kompetencen og *lex causae* i sager om arbejdskontrakter. Med hensyn til henvisningen i Shenavai-dommen til præceptive retsregler, er det naturligvis vigtigt, at en arbejdsgiver forhindres i at unddrage sig anvendelsen af en lovgivning, som er udstedt til beskyttelse af arbejdstagerne, og som ikke kan fraviges ved aftale. Men dette fører kun umiddelbart frem til spørgsmålet om, hvilket lands præceptive lovgivning der skal anvendes. Det må antages, at forhold som arbejdstid, årlig ferie, barselsorlov og uberettiget afskedigelse reguleres af de præceptive bestemmelser i *lex causae*. Med hensyn til forhold som sikkerhed og sundhed (f.eks. regler om brandudgange eller benyttelse af asbest som isoleringsmateriale) må det være på sin plads at anvende de gældende præceptive bestemmelser på hvert enkelt af arbejdsstederne. Rom-konventionens artikel 6 og 7 indeholder bestemmelser, som forekommer egnede til, at man kan opnå det ønskede resultat, uanset i hvilket land sagen føres.

29. Efter min opfattelse er den reelle baggrund for Domstolens afgørelse om, at den relevante forpligtelse med henblik på anvendelsen af Bruxelles-konventionens artikel 5, nr. 1, i sager om arbejdskontrakter er den forpligtelse, der er karakteristisk ifølge arbejdskontrakten, ikke så meget ønsket om at henlægge kompetencen til retterne i det land, hvis lov finder anvendelse på kontrakten, men det enkle forhold, at arbejdstageren bør kunne sagsøge sin arbejdsgiver (og omvendt naturligvis) på det sted, hvor arbejdstageren udfører sit arbejde. Dette er det naturlige sted at føre sådanne sager, og det vil i de fleste tilfælde være det mest hensigtsmæssige for arbejdstageren. Arbejdstageren bør ikke afskæres fra fordelen ved at kunne anlægge sag på det sted, hvor han arbejder, blot fordi arbejdsgiveren har hjemsted i en anden kontraherende stat. Denne fravigelse af den almindelige regel i henhold til konventionens artikel 2 er berettiget som følge af den særlig nære forbindelse mellem sagen og retterne på det sted, hvor arbejdet udføres.

30. Efter således at have beskrevet grundlaget for reglen om, at kompetencen følger den karakteristiske forpligtelse i sager om arbejdskontrakter, skal jeg gå over til den forholdsvis enkle opgave, det er at fastlægge

opfyldelsesstedet for denne forpligtelse i en sag som den foreliggende, hvor arbejdet er blevet udført i mere end én kontraherende stat.

31. Formuleringen af Cour d'appel's spørgsmål giver mig anledning til at fremsætte to indledende bemærkninger. For det første mener jeg ikke, at arbejdet skal have været udført »i sin helhed« og »kun« i én enkelt kontraherende stat, for at artikel 5, nr. 1, kan finde anvendelse. Hvis en arbejdstager normalt skal udføre sit arbejde i ét land, bør retterne i det pågældende land ikke miste kompetencen, blot fordi arbejdstageren foretager en rejse til et andet land som led i udførelsen af sine arbejdsopgaver. For det andet mener jeg ikke, at artikel 5, nr. 1, i tilfælde, hvor arbejdet udføres i en række forskellige lande, kan fortolkes således, at retterne i alle disse lande får en konkurrerende kompetence, og således at sagsøgeren skulle kunne vælge mellem dem. Hvis f.eks. Hendrick Geels tog på forretningsrejse til Danmark, bør dette ikke medføre, at han kunne sagsøge eller sagsøges i Danmark. Tilknytningen til Danmark ville ikke være stærk nok til, at der ville kunne opstå et værneting. Selv om Domstolen til tider har fortolket konventionens specielle kompetenceregler således, at de giver sagsøgeren et valg (jf. sag 21/76, Bier mod Mines de Potasse d'Alsace, Sml. 1976, s. 1735, der dog drejede sig om kompetencen i erstatningssager, hvor andre hensyn gør sig gældende), er det den almindelige regel, at artikel 5, nr. 1, bør fortolkes således, at »antallet af værneting for én og samme kontrakt begrænses i videst muligt omfang«, jf. sag 14/76, De Bloos mod Bouyer (citeret ovenfor i punkt 6), præmis 9. Man bør også tage i betragtning, som anført af Kommissionen og af den tyske regering, at hvis sagsøgeren indrømmes et valg mellem forskellige værneting, vil dette valg gælde for sager anlagt af arbejdsgiveren såvel som af arbejdstageren. Det vil næppe være rimeligt at give arbejdsgiveren mulighed for at unddrage arbejdstageren dennes naturlige værneting, blot ved at stille krav om, at en mindre del af arbejdsopgaverne udføres i en anden kontraherende stat.

32. Det følger af disse indledende bemærkninger, at Bruxelles-konventionens artikel 5, nr. 1, i tilfælde hvor arbejdet udføres i mere end én kontraherende stat, bør fortolkes således, at værnetinget befinder sig på hovedarbejdsstedet. Dette udtryk vil i de fleste situationer stort set være synonymt med det sted, hvor arbejdet »sædvanligvis« udføres, jf. anvendelsen af dette udtryk i Romkonventionens artikel 6 og i Lugano- og San Sebastian-konventionerne. Udtrykket »hovedarbejdsstedet« forekommer dog at måtte foretrækkes, da det mere effektivt udtrykker tanken om, at ét af en arbejdstagers arbejdssteder, i tilfælde hvor der er tale om flere arbejdssteder, under normale omstændigheder må være vigtigere end de andre. At udtrykket »sædvanligvis« ikke er til særlig hjælp, fremgår af omstændighederne i den foreliggende sag. Det er muligt, at en person, som udfører sit arbejde i flere stater, ikke sædvanligvis har sit arbejdssted i nogen af dem, men dog har sit hovedarbejdssted i ét af dem. Spørgsmålet om, på hvilket sted arbejdet hovedsagelig udføres, er i vidt omfang et faktisk spørgsmål, og det skal i sidste instans afgøres af den nationale ret, selv om EF-Domstolen kan give en vis vejledning på baggrund af sagens faktiske omstændigheder. Da Domstolens kendskab til de faktiske omstændigheder nødvendigvis er begrænset, og der således er grund til at udvise forsigtighed, skal jeg kun fremsætte følgende bemærkninger.

33. Når en person, der er ansat som repræsentant, har et kontor i en kontraherende stat, som han bruger som udgangspunkt for sit arbejde, og han fra tid til anden foretager rejser fra det sted, hvor han har kontor, til andre kontraherende stater for at besøge kunder, må der være en stærk formodning for, at hans hovedarbejdssted befinder sig der, hvor han har sit kontor, specielt hvis han som i den foreliggende sag også har bopæl samme sted. Det er på dette sted, han modtager instrukser fra sin arbejdsgiver, og det er fra dette sted, han varetager forbindelserne til kunderne pr. post, telefon, telefax osv. Han planlægger også sine forretningsrejser til andre kontraherende stater fra det sted, hvor han har kontor, og han vender tilbage hertil efter hver rejse. Selv hvis han tilbringer over halvdelen af arbejdstiden på årsbasis i andre lande og faktisk ikke besøger én eneste kunde i det land, hvor han har kontor, vil jeg anse det for meget vanskeligt at afkræfte formodningen for, at han hovedsagelig udfører sit arbejde på det sted, hvor han har midtpunktet for sin virksomhed.

34. Jeg vil ganske kort fremsætte tre afsluttende bemærkninger. For det første har den tyske regering anført, at det — i stedet for hovedarbejdsstedet, som kan være vanskeligt at fastlægge — vil være mere hensigtsmæssigt at lægge vægt på arbejdstagerens bopæl som tilknytningsmoment. Han kunne da anlægge sag på det sted, hvor han bor, dog forudsat, formoder jeg, at en del af hans arbejde udføres på det pågældende sted. I den foreliggende sag ville denne løsning føre til et tilfredsstillende resultat, eftersom Hendrick Geels' kontor befandt sig på hans bopæl. Der er dog ingen garanti for, at løsningen altid vil føre til et tilfredsstillende resultat. Hvis han f.eks. havde haft bopæl i Italien og havde haft sit kontor og midtpunktet for sin virksomhed lige på den anden side af grænsen til Frankrig, og hvis han lejlighedsvis udførte kundebesøg i Italien, ville den tyske regerings opfattelse føre til, at han kunne anlægge sag ved italienske domstole i medfør af artikel 5, nr. 1, også selv om kun en ubetydelig del af hans arbejde blev udført i Italien. Efter min opfattelse kan en arbejdstagers bopæl ikke være et afgørende tilknytningsmoment i forbindelse med artikel 5, nr. 1.

35. For det andet kan der tænkes at opstå usædvanlige situationer, hvor to eller flere arbejdssteder er lige betydningsfulde. Hvis Hendrick Geels f.eks. ledede Mulox' franske kontor i Aix-les-Bains og dets italienske kontor i Torino og tilbragte stort set halvdelen af sin tid hvert af de to steder, ville det måske være vanskeligt at betegne det ene sted som hovedarbejdsstedet og det andet som et mindre betydningsfuldt arbejdssted. Kommissionen har anført, at man i sådanne tilfælde ikke bør anvende Bruxelleskonventionens artikel 5, nr. 1, og at Hendrick Geels da måtte have anlagt sag mod Mulox i henhold til artikel 2 på Mulox' hjemsted i England, også selv om han aldrig havde udført arbejde dér. Et sådant resultat ville efter min opfattelse være beklageligt og urimeligt. Det ville være lige så ulogisk som at hævde, at hvis hr. Smith og hr. Jones er lige kvalificerede til en forfremmelse, kunne man, for ikke at skulle træffe et vanskeligt valg mellem dem, forfremme hr. Brown, som er betydelig mindre kvalificeret. Selv i vanskelige sager må det være muligt at finde frem til relevante kriterier for at lægge vægt på det ene arbejdssted frem for det andet (f.eks. det sted, hvor der betales bidrag til sociale sikringsordninger, hvor der betales skat, eller hvor arbejdstageren får udbetalt sin løn). I de sjældne tilfælde, hvor det ikke

er muligt at fastlægge et hovedarbejdssted, vil det — uanset hvad jeg allerede har sagt om hensynet til at undgå flere forskellige værneting — være rimeligt at give sagsøgeren adgang til at anlægge sag på et af de steder, som med lige ret kan betegnes som hovedarbejdsstedet.

36. For det tredje kan jeg — selv om sag mod Mulox efter Bruxelles-konventionens artikel 2 kunne anlægges i England, hvor selskabet har sit hjemsted — ikke tilslutte mig den franske regerings opfattelse af, at de engelske retter kunne blive kompetente i henhold til konventionens artikel 5, nr. 1. Som den franske regering da også har anerkendt, kunne man kun nå frem til et sådant resultat efter den nye affattelse af artikel 5, nr. 1, som indført ved San Sebastian-konventionen. Efter den tidligere gældende affattelse fandtes der kun ét tilknytningsmoment, nemlig opfyldelsesstedet for den pågældende forpligtelse, hvilket Domstolen i sager om arbejdskontrakter har fortolket som det sted, hvor arbejdet udføres. Ved San Sebastian-konventionen er der blevet indført et subsidiært tilknytningsmoment (nemlig det sted, hvor den virksomhed, der har antaget arbejdstageren, var eller er beliggende), men dette gælder kun til fordel for arbejdstageren og kun i tilfælde, hvor han ikke sædvanligvis udfører sit arbejde i ét enkelt land. Dette subsidiære tilknytningsmoment er fuldstændig forskelligt fra det, der fremgik af den tidligere version af artikel 5, nr. 1, og det kan indebære, at kompetencen tillægges retterne i et land, hvor ingen forpligtelse har skullet opfyldes i henhold til kontrakten. Det må være klart, at et sådant resultat ikke kunne støttes på den tidligere affattelse af artikel 5, nr. 1, og der kan ikke argumenteres for, at den nye affattelse skulle bringes i anvendelse i sager, der er anlagt før ikrafttrædelsen af den nye affattelse. Konsekvensen må være, at man i den foreliggende sag, for det tilfælde at det ikke er muligt at fastlægge hovedarbejdsstedet, må anvende, ikke den nye regel, som er blevet indført ved San Sebastian-konventionen, men derimod den almindelige kompetenceregel i Bruxelles-konventionens artikel 2.

37. Dette betyder dog ikke, at man helt bør se bort fra de ændringer, der er foretaget ved San Sebastian-konventionen. Det subsidiære tilknytningsmoment, der er indført ved konventionen, kan føre til noget usædvanlige resultater. Hvis f.eks. Hendrick Geels var blevet ansat i Luxembourg af et selskab, som derefter havde overført sit hjemsted til Italien, ville dette kunne være tilstrækkeligt til, at retterne i Luxembourg eller Italien havde kompetencen, også selv om han aldrig havde arbejdet i det pågældende land. Dette fremhæver betydningen af, at man målbevidst søger at bestemme, hvor arbejdsstedet hovedsagelig (eller sædvanligvis) har været. Herved vil det være muligt at sikre, at kompetencen tillægges retterne i et land, som tvisten reelt er knyttet til — et resultat, som det ikke altid vil være muligt at nå frem til, hvis man benytter det subsidiære tilknytningsmoment, der er blevet indført ved San Sebastian-konventionen. Af samme grund vil jeg mene, at hvis San Sebastian-konventionen skulle finde anvendelse i en sag som den foreliggende, bør man ikke fortolke udtrykket »sædvanligvis« alt for bogstaveligt, men forstå det som en henvisning til hovedarbejdsstedet.

Forslag til afgørelse

38. Sammenfattende skal jeg foreslå, at det spørgsmål, Cour d'appel de Chambéry har forelagt Domstolen, besvares således:

»Artikel 5, nr. 1, i konventionen af 27. september 1968 om retternes kompetence og om fuldbyrdelse af retsafgørelser i borgerlige sager, herunder handelssager, skal fortolkes således, at kompetencen til at pådømme sager vedrørende en arbejdskontrakt, hvorefter arbejdet udføres i mere end én kontraherende stat, tillægges retterne på det sted, hvor arbejdet hovedsagelig udføres. Det tilkommer den nationale retsinstans at afgøre, hvor dette sted befinder sig, og denne afgørelse skal træffes ud fra alle relevante forhold. Når der er tale om en direktør for international marketing, der i en kontraherende stat har et kontor, der benyttes som udgangspunkt for udførelsen af arbejdsopgaverne og som postadresse, og hvorfra arbejdstageren med mellemrum rejser til andre kontraherende stater og ikke-kontraherende stater på kundebesøg, vil kontoret normalt udgøre det sted, hvor arbejdet hovedsagelig udføres, medmindre der foreligge omstændigheder, der kan indebære en stærkere tilknytning til en anden kontraherende stat.«